

Waldemar Gawiejnowicz

Egzemplifikacja przemian w budownictwie organowym I połowy XX wieku na podstawie wybranych instrumentów z terenu obecnego województwa lubuskiego

Aspekty Muzyki 7, 225-256

2017

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

WALDEMAR GAWIEJNOWICZ

Zakład Muzyki Kościelnej

Wydział Dyrygentury Chóralnej, Edukacji Muzycznej i Muzyki Kościelnej

Akademia Muzyczna im. Ignacego Jana Paderewskiego w Poznaniu

ul. Św. Marcin 87, 61–808 Poznań, +48 61856 89 32

wgawiejnowicz@amuz.edu.pl

Egzemplifikacja przemian w budownictwie organowym I połowy XX wieku na podstawie wybranych instrumentów z terenu obecnego województwa lubuskiego

Obszar województwa lubuskiego stanowi interesujący i zróżnicowany, pod względem architektury sakralnej i budownictwa organowego, krajobraz. Obecnie nazywany jest potocznie Ziemią Lubuską, choć nazwy tej należy używać z zastrzeżeniem, ze względu na jej dawne znaczenie. Upowszechniła się ona po II wojnie światowej na określenie obszaru od Gorzowa Wielkopolskiego przez Zieloną Górę, aż po Żagań¹. W artykule termin ten występuje jako synonim województwa, zgodnie ze strategią jego władz². Od 1970 roku jako nazwa geograficzna krainy funkcjonuje określenie „Środkowe Nadodrze”³. Historię tych ziem naznaczyły wpływy wielkopolskie, pomorskie, brandenburskie i śląskie.

¹ A. Rösler, *Środowisko geograficzno-przyrodnicze*, w: *Sława. Zarys dziejów*, red. W. Strzyżewski, Sława 2004, s. 10.

² [*Ziemia Lubuska*], [online] https://pl.wikipedia.org/wiki/Ziemia_Lubuska (dostęp: 14.10.2015).

³ A. Rösler, op. cit., s. 10.

W celu nakreślenia granic interesującego nas terenu, posłużymy się opisem historyka sztuki i znawcy zabytków regionu, Błażeja Skazińskiego:

Część południowa, to obszar Dolnego Śląska i Łużyc (Gubin, Lubsko, Zielona Góra, Żagań, Żary), południowo-zachodnia i północno-zachodnia obejmuje zachodnie rubieże Wielkopolski (Międzyrzecz, Pszczew czy Zbąszyń), północna [—] historyczną Ziemię Lubuską (Rzepin, Ośno Lubuskie i Sulęcín) oraz brandenburską Nową Marchię (Kostrzyn n. Odrą, Gorzów Wlkp., Strzelce Krajeńskie, Drezdenko)⁴.

Osadnictwo oraz melioracje w dolinie Noteci i Warty, prowadzone w XVIII wieku na terytorium ówczesnego państwa pruskiego w ramach tzw. kolonizacji fryderycjańskiej, spowodowały gruntowne przeobrażenia w krajobrazie geograficznym oraz rozwoju gospodarczym Nowej Marchii (zaodrzańskiej części Brandenburgii), rozciągającej się niegdyś na znacznej części ziem dzisiejszego województwa lubuskiego⁵. Dynamiczny rozwój firm organmistrzowskich (od manufaktur po fabryki organów) w następnym stuleciu był powiązany z industrializacją tej gałęzi rzemiosła i wykorzystaniem maszyny parowej⁶.

Od połowy XIX wieku obserwujemy wzmożone zainteresowanie firm organowych omawianym terenem. Miało to związek głównie z intensyfikacją budownictwa sakralnego i zastępowaniem wyeksploatowanych, szachulcowych budowli kościelnych — konstrukcjami ceglanyimi⁷. Kulminacja tego procesu na przełomie XIX i XX wieku przyniosła duże zmiany w instrumentarium, w wielu przypadkach zachowanym do dnia dzisiejszego. Zastosowanie traktury pneumatycznej, a następnie elektrycznej do budowy organów oraz prymat wielkich firm i masowa produkcja instrumentów wywarły trwale piętno na obszarze wpływów niemieckiego budownictwa organowego⁸. Teren obecnego województwa lubuskiego zdominowały wówczas trzy wielkie firmy: „Wilhelm Sauer” (Frankfurt n/Odrą), „Barnim Grüneberg” (Szczecin) oraz „Gebrüder Din-

⁴ B. Skaziński, *Zabytki województwa lubuskiego*, „Trakt Warta-Odra” 2004, nr 25, s. 5.

⁵ R. Skrycki, *Dzieje kartografii Nowej Marchii do końca XVIII wieku*, Warszawa 2008, s. 94.

⁶ H.J. Falkenberg, *Wilhelm Sauer 1831–1916. Leben und Werk*, Lauffen 1990, s. 3.

⁷ C. Treu, *Geschichte der Stadt Friedeberg in der Neumark und des Landes Friedeberg*, (2. Auflage verbessert und bis zur Gegenwart vervollständigt von Dr. Paul Müller), Friedeberg Nm. 1909 [przedruk 1928], s. 530; *Neubau der evangelischen Dorfkirche in Alt-Haferwiese*, „Centralblatt der Bauverwaltung” 1900, nr 80, s. 485.

⁸ *Handbuch Orgelmusik. Komponisten — Werke — Interpretation*, hrsg. v. R. Faber, P. Hartmann, Kassel 2002, s. 261–262.

se” (Berlin)⁹. W artykule omówiono kilka instrumentów, których wybór został podyktowany dostępnością materiałów źródłowych, podpartyh badaniami własnymi autora oraz potrzebą uzasadnienia postawionych tez.

Wędrówkę szlakiem lubuskich organów z pierwszej połowy XX wieku rozpoczynamy w kościele parafialnym pw. Przemienienia Pańskiego w Drezdenku (niem. Driesen), w powiecie strzelecko-drezdeneckim¹⁰. Ceglana bryła neogotyckiej świątyni z wieżą wysokości ok. 75 m góruje nad okolicą (zob. il. 1). Trójnawowy halowy kościół zaprojektował w 1897 roku berliński architekt Max Spitta przy współpracy Karla Wilde. Budowlę wzniesiono w latach 1899–1902. Patronat nad budową objęła ostatnia niemiecka cesarzowa i królowa, Auguste Viktoria¹¹. Kościół, zachowany do dnia dzisiejszego w niemal niezmiennym stanie, wyposażono w organy firmy Wilhelma Sauera¹². Dzięki donacji braci Ernsta i Leopolda Stoltzów ufundowany został mechanizm instrumentu („das Werk zur neuen Orgel”), który kosztował 9624 marki¹³. Prospekt oraz szafę organów wykonała firma snycerska Gustava Kuntzscha z Wernigerode na podstawie szkicu sporządzonego w Ministerstwie Robót Publicznych w Berlinie. Koszt dębowej obudowy wyniósł 3440 marek, a prace malarskie i złotnicze — kolejnych 336 marek. Całkowity koszt organów zamknął się kwotą 13 400 marek¹⁴. Dyspozycję głosów oraz fotografię organów opublikowało pismo „Zeitschrift für

⁹ W.J. Brylla, *Organy firmy Dinse w północnej części województwa lubuskiego*, „Trakt Warta-Odra” 2004, nr 25, s. 68.

¹⁰ O historii kościołów Drezdenka zob. R. Schütt, *Geschichte der evangelischen Gotteshäuser zu Driesen (Seit 1591)*, „Heimatkalender für den Kreis Friedeberg” 1921, Jhr. 6, Frankfurt a/Oder, s. 31–36; S. Talarczyk, *Rozwój kościoła ewangelicko-augsburskiego w południowej części pradolinii Noteci*, „Przegląd Zachodniopomorski” 1995, z. 4, s. 19–23.

¹¹ Zob. W. Gawiejnowicz, *Historia powstania obecnego kościoła parafialnego w Drezdenku*, w: *XX Festiwal Muzyki Organowej i Kameralnej*, red. W. Gawiejnowicz, Drezdenko 2015, s. 93–115; T. i E.J. Weidemannowie, *Drezdenko. Miejscowość — Parafia — Kościół*, w: *XX Festiwal...*, op. cit., s. 116–128.

¹² Kościół posiada cechy tzw. „programu wiesbadeńskiego” (*Wiesbadener Programm*), który stał się wyznacznikiem protestanckiego budownictwa sakralnego od końca XIX w. do I wojny światowej (W. Gawiejnowicz, op. cit., s. 96–97). Szerzej o programie zob. J. Bahns, *Johannes Otzen 1839–1911*, München [1911], s. 38–45.

¹³ List magistratu w Driesen z 12.06.1901 do rady landu powiatu Friedeberg z potwierdzeniem donacji braci Stoltz (Archiwum Państwowe w Gorzowie Wlkp., *Akta miasta Drezdenka*, sygn. 66/182/869, *Neubau einer Kirche zu Driesen 1893–1905*, poszyt, rękopis, s. 65).

¹⁴ *Die neue evangelische Kirche in Driesen*, „Centralblatt der Bauverwaltung” 1902, nr 103, s. 639.

Instrumentenbau”. Drezdeneckiego „Sauera” określono w nim jako wspaniałe organy („prächtiges Orgelwerk”)¹⁵.

Stojący na zachodniej emporze kościoła instrument posiada jednosekcyjny, siedmiosegmentowy prospekt z trzema wysuniętymi, łamanymi polami piszczałkowymi w kształcie wież. Ozdabiają go gzymsy, maswerki oraz ornamenty roślinne zwieńczone krenelażem (zob. il. 2). Na prospekcje widnieje inskrypcja w języku niemieckim, będąca parafrazą fragmentów Psalmu 150. W dwóch polach pod piszczałkami umieszczono tekst: *Lobet Gott / alle Welt* (Niech cały świat chwali Boga). Poniżej widnieje namalowana wstęga o treści: *Lobet ihn mit Posaunen / Lobet ihn mit Psalter & Harfe* (Chwalcie Go na puzonach, chwalcie Go na cytrze i harfie¹⁶). Szafa oraz prospekt nawiązują wyglądem do warowni — korespondując z opartym na Psalmie 46 hymnem protestanckim *Ein feste Burg ist unser Gott* (Warowną twierdzą jest nasz Bóg)¹⁷. Piszczałki prospektowe przynależą do głosów: *Principal 16'*, *Principal 8'* oraz *Octave 8'*. Kilka piszczałek we flankujących wieżach jest niemych.

Obsadę muzyczną organów (zob. tab. 1) stanowi 30 głosów — w tym 27 labialnych, 2 językowe typu odbijającego i jeden głos przelotowy¹⁸. Równomierne temperowany strój instrumentu wynosi dla a^1 — 435 Hz (przy 15°C). Stół gry wbudowano w szafę instrumentu (zob. il. 3). Jest on oszczędny w urządzeniach dodatkowe i zawiera tylko najniezbędniejsze z nich: *Manualkoppel* (połączenie manualów), *Pedalkoppel zum I. Manual* (połączenie manualu 1. z pedałem), *Pedalkoppel zum II. Manual* (połączenie manualu 2. z pedałem), *Mezzoforte*, *Forte*, *Tutti*, *Frei einstellbare Kombination* (wolna kombinacja), *Registerschweller* (wałek crescendowy), *Absteller für die Handregistrierung* (wyłącznik rejestrów ręcznych), *Absteller für den Rollschweller* (wyłącznik wałka crescendowego), *Jalousieschweller für das II. Manual* (żaluzja 2. manualu)¹⁹. Organy posiadają pneumatyczną trakturę grającą i rejestrową oraz wiatrownice stożkowe (*Kegellade*). Sterowanie trakturą odbywa się za pomocą systemu tłoczącego z dwustopniowym systemem przekaźników (*Relais*). Zanim w latach dwu-

¹⁵ „Zeitschrift für Instrumentenbau” 1902, nr 32, s. 891; zob. W. Gawiejnowicz, *Dzieło chwali mistrza, czyli organy Sauera w Dreźnie*, w: *XX Festiwal...*, op. cit., s. 86–87. Wszystkie tłumaczenia pochodzą od autora.

¹⁶ Zob. *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu [Biblia Tysiąclecia]*, opr. Zespół Biblistów Polskich, Poznań–Warszawa 1980, s. 709.

¹⁷ W. Gawiejnowicz, *Dzieło...*, op. cit., s. 87–88.

¹⁸ *Ibidem*, s. 91.

¹⁹ „Zeitschrift für Instrumentenbau” 1902, nr 32, s. 893.

dziestych XX wieku zainstalowano elektryczną dmuchawę, duży miech magazynowy obsługiwali wcześniej dwaj kalikanci²⁰.

Tabela 1. Dyspozycja organów w Drezdenku, W. Sauer Orgelbau Anstalt, Frankfurt a/Oder, op. 869 (1902)

I MANUAŁ <i>C-f</i> ³		II MANUAŁ <i>C-f</i> ³		PEDAŁ <i>C-d</i> ¹	
Principal	16'	Lieblich Gedackt	16'	Principal	16'
Principal	8'	Geigen- principal	8'	Violon	16'
Gamba	8'	Salicional	8'	Subbass	16'
Flûte	8'	Rohrflöte	8'	Quintbass	10 ^{2/3} '
Gemshorn	8'	Aeoline	8'	Octave	8'
Gedackt	8'	Voix céleste	8'	Cello	8'
Octave	4'	Flauto dolce	4'	Bassflöte	8'
Rohrflöte	4'	Fugara	4'	Posaune	16'
Rauschquinte	2 ^{2/3} ' 2'	Progressio	2–3 fach		
Piccolo	2'	Clarinette	8'		
Cornett	3–4 fach				
Trompete	8'				

Trzon brzmienia instrumentu stanowi 1. manual, który zawiera piramidę głosów pryncypałowych 16'–8'–4'–2^{2/3}'–2' zwieńczoną kornetem. Manual główny uzupełniają „smyczkowe” pryncypały 8'–4' bocznego manualu oraz mikstura progresywna. W pedale podstawę tworzą głosy pryncypałowe 16'–8' podparte krytą kwintą 10^{2/3}'. Na piramidę głosów fletowych i krytych w 1. manuale składają się głosy 8'–4'–2', natomiast w 2. manuale — 16'–8'–4'. W pedale znalazły się głosy kryte 16'–10^{2/3}'–8'. Urozmaicona jest paleta głosów smyczkujących (16'–8'–4'). Głosy językowe stanowią dopełnienie brzmienia (trąbka, puzon) i wnoszą element solowy (klarnet). Manual żaluzjowy (*Schwellwerk*) jest dynamicznie słabszy od głównego manualu (charakter *Echowerku*)²¹,

²⁰ W. Gawiejinowicz, *Dzielo...*, op. cit., s. 88.

²¹ Zob. *Handbuch Orgelmusik...*, op. cit., s. 262.

lecz dzięki odpowiedniej obsadzie głosów oraz intonacji posiada jasne, przenikliwe brzmienie. W instrumencie brak jest jakichkolwiek piszczałek cynkowych²². Piszczałki labialne otwarte posiadają w większości dostroiki oraz pierścień tzw. ekspresji. Jedynie najwyższe tony strojone są korekturą. W tamtym czasie typowym dla firmy rozwiązaniem było obsadzenie końca skali w głosach językowych dwoma rzędami piszczałek labialnych²³. Głos *Trompette* — 11 najwyższych tonów (g^2-f^3) — składa się z piszczałki pryncypałowej oraz smyczkowej z bródką („frein harmonique”)²⁴. W przypadku *Clarinette* — w najwyższym rejestrze (gis^2-f^3) znajdują się piszczałki smyczkujące i kryte.

Od 1945 roku opiekę duszpasterską w katolickiej po wojnie parafii sprawują księża kanonicy regularni laterańscy (CRL). Przy współpracy rządców kościoła oraz władz miasta w latach 2006–2007 miała miejsce gruntowna renowacja organów. Prace przeprowadziła firma organmistrzowska Marka Cepki z Popowa koło Wronek. Szeroki zakres robót objął m.in. rekonstrukcję piszczałek prospektowych²⁵ z wysokoprocentowej cyny (ok. 90%) oraz odtworzenie zaginionego po 1945 roku przelotowego głosu językowego *Clarinette 8*²⁶. Rekonstrukcji *Clarinette* (2007) dokonano według wzoru menzuracyjnego z organów W. Sauera w kościele parafialnym w Witnicy k. Gorzowa Wlkp. (op. 234, rok 1877). Rezonatory klarnetu wykonano ze stopu 75% cyny²⁷.

Dzięki przemyślanej dyspozycji głosów, organy Sauera w Drezdenku sprawdzają się w szerokim repertuarze muzycznym. Od 1996 roku prezentowane są podczas koncertów Festiwalu Muzyki Organowej i Kameralnej. Artyści, którzy mieli kontakt z instrumentem, zgodnie podkreślają jego wyjątkowe walory brzmieniowe.

Zbliżone rozwiązania konstrukcyjne stosowały w tym czasie również inne firmy organowe działające na omawianym terenie. Jako przykład może służyć nieistniejący już instrument Barnima Grüneberga w dawnym kościele farnym (St. Marienkirche) w Strzelcach Krajeńskich (niem. Friedeberg Nm.), obecnie kościele pw. Matki Bożej Różańcowej. Świątynia swoim istnieniem sięga

²² Zarekwirowane w 1917 r. piszczałki prospektowe z cyny angielskiej zastąpiono kilka lat później piszczałkami cynkowymi z blachy pochodzącej z zakładów Vieille Montagne w Liège (Belgia).

²³ H.J. Falkenberg, op. cit., s. 58.

²⁴ Ibidem, s. 52.

²⁵ Zob. przypis 23.

²⁶ W. Gawiejnowicz, *Dzielo...*, op. cit., s. 87–88.

²⁷ Rekonstrukcji dokonano we współpracy z firmą Henry’ego Güntzela w Rosenbach (Niemcy).

końca XIII wieku²⁸. W ciągu dziejów miała na wyposażeniu organy, o których zachowały się fragmentaryczne dane²⁹. Z początkiem 1900 roku kościelna rada parafialna zdecydowała o zakupie nowego instrumentu, dzięki czemu już 22 grudnia tegoż roku mogła nastąpić próba i odbiór organów dokonany przez nauczyciela muzyki Ottona Süßmanna³⁰ z miejscowego Seminarium Nauczycielskiego³¹. Instrument Grüneberga op. 428³² zastąpił organy z pracowni Kaltschmidta ze Szczecina³³. Dyspozycję podano w tabeli 2³⁴. Instrument posiadał urządzenia dodatkowe: *Manual-Koppel II zu I*, *Pedal-Koppel zum I. Manual*, *Pedal-Koppel zum II. Manual*, *Piano*, *Mezzo-Forte*, *Forte*, *Tutti*, *Piano-Pedal* (włącznik dopasowujący dynamikę pedału podczas gry na 2. manuale), *Oktav-Koppel zum I. Manual* (łącznik oktawowy w 1. manuale), *Ausschaltung der Rohrwerke* (wyłącznik języków), *Kalkantenruf* (dzwonek kalikancki), *Evakuant* (zawór powietrzny), *Jalousieschweller für Manual II als Knieschweller* (żałuzja 2. manualu w formie pedału), *Rollschweller (Generalcrescendo) nebst Zifferblatt* (wałek crescendowy wraz z zegarem)³⁵. W organach zastosowano wiatrownice stożkowe (*Kegellade*) w połączeniu z pneumatyką rurkową. Zasilanie powietrzne tworzył zespół dużego miecha magazynowego oraz trzech podawaczy, poruszanych za pomocą żelaznej przekładni³⁶. W 1917 roku z organów zabrano cynowe piszczałki prospektowe, natomiast w roku 1922 instrument zaopatrzone w elektryczny wentylator³⁷. Organy uległy zniszczeniu w 1945 roku³⁸.

²⁸ J. Jarzewicz, *Gotycka architektura Nowej Marchii*, Poznań 2000, s. 79–80, 95–105, 305–306.

²⁹ C. Treu, op. cit., s. 162, 290, 492, 596; G. Graliński, *Strzelce Krajeńskie. Friedeberg (Neumark). Historia jednego miasta*, Strzelce Krajeńskie 2005, s. 60, 62–63; W.J. Brylla, *Organy w Strzelcach Krajeńskich*, w: *Strzelce Krajeńskie. Studia i szkice historyczne*, red. D. Kąkol, R. Skrycki, Strzelce Krajeńskie 2016, s. 165–173.

³⁰ Otto Süßmann działał w mieście jako nauczyciel i dyrektor muzyczny w latach 1888–1921, zob. C. Treu, op. cit., s. 576, 582, 596, 637–638.

³¹ „Zeitschrift für Instrumentenbau” 1901, nr 12, s. 311.

³² Numer opusowy na podstawie katalogu firmy: B. Grüneberg, *Orgelbauanstalt mit Dampf-betrieb / Stettin-Finkenwalde*, Stettin 1912, s. 21.

³³ C. Treu, op. cit., s. 492.

³⁴ „Zeitschrift für Instrumentenbau” 1901, nr 12, s. 311.

³⁵ Ibidem.

³⁶ Ibidem; W.J. Brylla, *Organy w Strzelcach...*, op. cit., s. 166–168.

³⁷ C. Treu, op. cit., s. 596, 652.

³⁸ Reprodukacja archiwalnej widokówki z widokiem organów: B. Skaziński, *Zabytki Gminy Strzelce Krajeńskie*, Strzelce Krajeńskie 2010, s. 15; W.J. Brylla, *Organy w Strzelcach...*, op. cit., s. 167.

Zaprezentowane dyspozycje organów zawierają analogie i różnice. W Dreźnie budowniczy umieścił w bocznym manuale głos przelotowy, natomiast w Strzelcach Krajeńskich w obsadzie manualu głównego znalazła się pryncypałowa mikstura jako klasyczna korona brzmienia. Organy Grüneberga miały łącznik oktauwowy w manuale oraz wyłącznik głosów językowych. Organy Sauera nie posiadają łączników oktauwowych, natomiast głosy stroikowe załączają się jako ostatnie na wałku crescendoym. Jedynie korzystając z włącznika *tutti* nie ma możliwości pominięcia głosów językowych w przypadku ich rozstrojenia.

Tabela 2. Dyspozycja organów w Strzelcach Krajeńskich, B. Grüneberg, Stettin, op. 428 (1900)

I MANUAL <i>C-f³</i>		II MANUAL <i>C-f³</i>		PEDAŁ <i>C-d¹</i>	
Prinzipal	16'	Lieblich Gedackt	16'	Principalbaß	16'
Bourdon	16'	Geigenprinzipal	8'	Violonbaß	16'
Prinzipal	8'	Salicional	8'	Subbaß	16'
Gamba	8'	Konzertflöte	8'	Echobaß	16'
Hohlflöte	8'	Gedackt	8'	Octavbaß	8'
Rohrflöte	8'	Aeoline	8'	Cello	8'
Gemshorn	8'	Voix céleste	8'	Baßflöte	8'
Oktave	4'	Prestant	4'	Posaune	16'
Spitzflöte	4'	Flauto traverso	4'		
Rauschquinte	2 ² / ₃ '	Progressio harmonique	2–3 fach		
Cornett	3 fach	Oboe	8'		
Mixtur	4 fach				
Trompete	8'				

Notatka w „Zeitschrift für Instrumentenbau” informuje o metodzie sprawdzenia strzeleckich organów. Próba rozpoczęła się od zbadania zasilania powietrznego („Windprobe”). Rewizor użył pełnego brzmienia organów z połączeniami („mit vollem Werk und sämtlichen Koppeln”), grając chorał *Ein feste Burg ist unser Gott* pełnymi akordami („vollgriffiges Spiel”). Potem nastąpiła kontrola pojedynczych tonów („Ton für Ton”) oraz zestawów głosów. Użycie różnorod-

nych kombinacji brzmienia oraz żaluzji dało możliwość uzyskania „niezwykłych efektów” („überraschende Effekte”), co utwierdziło zebranych w przekonaniu, że organy te są „dziełem sztuki” („Kunstwerk”), które musi zadowolić nawet najbardziej wybrednych znawców muzyki („verwöhntesten Musikkenner”) ³⁹. Z opinii wypływa wniosek, że instrument powinien w jak najbardziej wyszukany sposób umożliwiać cieniowanie dźwięku.

Organy w Dreźnie i Strzelcach Krajeńskich zaliczały się w swoim czasie do instrumentów zbudowanych według nowoczesnych rozwiązań konstrukcyjnych, z których czerpali niemieccy organmistrzowie ⁴⁰. Jednakże w pobliskich miejscowościach można napotkać organy powstałe w podobnym czasie, ale wykorzystujące dawne sposoby konstrukcji wiatrownic (*Schleiflade*) i mechaniczną trakturę. Mowa o niewielkich instrumentach dla kościołów w Łęgowie ⁴¹ (niem. Vorbruch) i Łącznicy (niem. Alt-Haferwiese), które wykonano w warsztacie Alberta Hollenbacha z Neu-Ruppin ⁴², ucznia słynnego Friedricha Ladegasta ⁴³.

W 1914 roku, w przededniu wybuchu I wojny światowej, wzniesiono na północ od Dreźnie nowy kościół ewangelicki (Neue Kirche) ⁴⁴ dla osady zwanej Vordamm ⁴⁵. Organy do świątyni zakupiono w firmie B. Grüneberga za kwotę 7125 marek ⁴⁶. Ich dyspozycję — według nazw na szyldach rejestrowych — przedstawia tabela 3. Na urządzenia dodatkowe (zgodnie z opisem w prasie fachowej) złożyły się: *Manualkoppel II-I*, *Pedalkoppel zu I*, *Pedalkoppel zu II*, *Superoktavkoppel zu I*, *Superoktavkoppel zu II*, *Suboktavkoppel zu II*, *Subok-*

³⁹ „Zeitschrift für Instrumentenbau” 1901, nr 12, s. 311.

⁴⁰ Zob. A. Schweitzer, *Deutsche und französische Orgelbaukunst und Orgelkunst (1906)*, Leipzig 1927, s. 2–3.

⁴¹ Obecnie kościół pw. Matki Bożej Szkaplerznej w Nowym Kurowie/Łęgowie, zob. *Informator diecezji zielonogórsko-gorzowskiej*, red. A. Sapieha, Zielona Góra 2013, s. 182–183.

⁴² „Centralblatt der Bauverwaltung” 1900, nr 80, s. 485 (wymieniony jako Holmbach).

⁴³ *Albert Hollenbach. Umbrüche im Orgelbau*, Bd. 1, hrsg. v. U. Pape, [Berlin] 2006, [online] <http://www.pape-verlag.de/buecher.htm> (dostęp: 14.10.2015).

⁴⁴ Od roku 1946 był on katolickim kościołem filialnym pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa, zaś od 2002 roku jest macierzystą świątynią nowej parafii diecezjalnej; zob. [*Nowe Dreźnie*], [online] <http://nowedrezdenko.wix.com/parafia#!history/cvh5> (dostęp: 26.11.2015).

⁴⁵ Nazwa związana była z usytuowaniem osady przed groblą prowadzącą do miasta, zob. W. Gawiejnowicz, *Najstarsze fortyfikacje Dreźnie: wczoraj — dziś — jutro*, w: *Między zamkiem a twierdzą. Studia nad dziejami fortyfikacji w Dreźnie*, red. G. Podruczny, Gliwice 2011, s. 8, 15 (przypis 4). Po 1945 r. funkcjonowała jako gromada Nowe Dreźnie, włączona w 1967 r. w granice Dreźnie, zob. F. Graś, W. Zieleniewski, *Dreźnie i okolice*, Dreźnie 1977, s. 67.

⁴⁶ *Statistische Nachweisungen, betreffend die in den Jahren 1914 und 1915 unter Mitwirkung der Staatsbaubeamten vollendeten Hochbauten*, „Zeitschrift für Bauwesen” 1917, Jhr. 67, s. 3.

tavkoppel I-II, Kalkantenruf, Piano, Mezzo-Forte, Forte, Tutti, Pianopedal (automat pedału), *Jalousieschweller für das Manual II* (żaluzja do 2. manualu)⁴⁷.

Tabela 3. Dyspozycja organów w Nowym Dreźnie (niem. Vordamm), Orgelbauanstalt B. Grüneberg, Stettin, op. 715 (1914)

I MANUAŁ <i>C-f</i> ³		II MANUAŁ <i>C-f</i> ³		PEDAŁ <i>C-d</i> ¹	
Bourdon	16'	Geigenprincipal	8'	Contrabass	16'
Principal	8'	Salicional	8'	Subbass	16'
Gamba	8'	Lieblich Gedackt	8'	Violon	8'
Hohlflöte	8'	Aeoline	8'		
Rohrflöte	8'	Voix céleste	8'		
Octave	4'	Fugara	8'		
Flöte*	4'	Flauto traverse	4'		
Mixtur	4 fach				

* obecnie brak piszczałek

Próba i odbiór organów odbyła się w środę, 20 stycznia 1914 roku, w wykonaniu (cytowanego już wcześniej) nauczyciela muzyki z Królewskiego Seminarium Nauczycielskiego w Strzelcach Krajeńskich — Süßmanna. W omówieniu wydarzenia podkreślano, że organy posiadają dużą liczbę „nowoczesnych urządzeń wspomagających grę” („modernen Spielhilfen”), a także żaluzję. Nie dziwi pochlebna opinia rewizora, który był obeznany z instrumentami szczecińskiej firmy. Podkreślał on „cudowną intonację” („wundervolle Intonation”) pojedynczych głosów, brzmienie *pleno* organów i niezwykle staranną pracę przy ich montażu⁴⁸.

Porównując dyspozycję omówionych organów z poprzednimi, nasuwa się następująca refleksja. Ówczesne instrumenty pielegnowały wszystkie dotychczasowe atrybuty niemieckich organów romantycznych z lat około 1900–1910 (*Hochromantik*)⁴⁹. Nowością było wyposażenie ich w większą liczbę (niż jeszcze dekadę wcześniej) urządzeń dodatkowych, zwłaszcza łączników oktawo-

⁴⁷ „Zeitschrift für Instrumentenbau” 1915, nr 13, s. 138.

⁴⁸ Ibidem, s. 137–138.

⁴⁹ P. Smets, *Neuzeitlicher Orgelbau*, Mainz 1942, s. 2.

wych. Przyznawano im sporo zalet, głównie oktawowym połączeniom między-manuałowym⁵⁰. Organy z Nowego Drezdenka⁵¹ zachowały się do dnia dzisiejszego i nadal — pomimo upływu lat oraz ubytków w piszczałkach⁵² — przynoszą chlubę budowniczemu. Pneumatyczna traktura gry jest relatywnie szybka i precyzyjna, brzmienie *plena* (opartego na głosach pryncypałowych) — szlachetne i głębokie, zaś paleta barw przy tak niewielkiej obsadzie — dość zróżnicowana. Połączenia oktawowe poszerzają możliwości rejestracyjne, przy czym należy pamiętać, że łączniki sub- i superoktawowe nie posiadają w tym instrumencie dodatkowych piszczałek, stąd ich użycie jest ograniczone.

Analogiczne rozwiązania spotykamy też w innych organach. Przykładem może być instrument w katedrze pw. Wniebowzięcia NMP w Gorzowie Wlkp. (niem. Landsberg a.d. Warthe). W 1916 roku centralny kościół miasta (wówczas St. Marienkirche) otrzymał nowe organy firmy W. Sauer, Inhaber Paul Walcker⁵³. Koncertowy (jak podkreślono w opisie) instrument op. 1131⁵⁴ posiadał 3 manuały, 40 brzmiących głosów (2571 piszczałek) oraz 127 różnego rodzaju łączników i kombinacji. Dyspozycję prezentuje tabela 4⁵⁵. Organy wyposażono w dużą liczbę urządzeń dodatkowych, w tym łączników oktawowych: *Manualkoppel III an II*, *Manualkoppel III an I*, *Manualkoppel II an I*, *Pedalkoppel I*, *Pedalkoppel II*, *Pedalkoppel III*, *Suboktavkoppel III an I*, *Superoktavkoppel III an I*, *Suboktavkoppel II an II*, *Superoktavkoppel II an II*, *Piano*, *Forte*, *Tutti*, *Zwei frei einstellbare Kombinationen* (dwie wolne kombinacje), *Register- oder Rollschweller für das ganze Werk* (wałek crescendo), *Jalousieschweller für Manual III* (żałuzja do 3. manuału), *Rohrwerke ab* (wyłącznik języków), *Rollschweller ab* (wyłącznik wałka), *Handregistrierung ab* (wyłącznik rejestrów ręcznych)⁵⁶.

Kolaudacja organów odbyła się w niedzielę, 5 marca 1916 roku. Uroczysty koncert wykonał organista St. Marienkirche — Ernst Zodtner⁵⁷. Na obecny kształt

⁵⁰ R. Rudolz, *Die Registrierkunst des Orgelspiels in ihren grundlegenden Formen*, Leipzig 1913, s. 29.

⁵¹ Zob. przypis 46.

⁵² Oryginalne piszczałki prospektowe zastąpiono po 1917 r. piszczałkami z cynku. W organach obecnie brak głosu *Flöte 4*.

⁵³ W 1910 r. W. Sauer przekazał udziały w firmie P. Walckerowi. Jak pisze Falkenberg, po przejęciu zakładu Walcker wniósł do instrumentów kilka innowacji; zob. H.J. Falkenberg, *Die Orgelwerkstatt Wilhelm Sauer 1910–1995*, Kleinblittersdorf 1998, s. 13–16, s. 31–32.

⁵⁴ Numer opusu według zachowanego szyldu, przeniesionego na współczesny kontuar przez firmę Jana Drozdowicza z Poznania (2000).

⁵⁵ „Zeitschrift für Instrumentenbau” 1916, nr 19, s. 199.

⁵⁶ Ibidem.

⁵⁷ Ibidem.

instrumentu, który wciąż zawiera część oryginalnej substancji brzmieniowej, wpłynęły późniejsze przebudowy, z których ostatnia miała miejsce w roku 2000. Wstawiono wówczas nowy stół gry, zmieniono trakturę na elektro-pneumatyczną oraz zmodyfikowano dyspozycję⁵⁸.

Formułowane od końca XIX wieku przez Émile'a Ruppa, a następnie przez Alberta Schweitzera w tzw. „alzackiej reformie organowej” (*elsässischen Orgelreform*), idee powrotu do organów „bachowskich”, poprzedziły narodziny ruchu zwanego przez jego założyciela, Wilibalda Gurlitta (1926) — „ruchem odnowy organów” (*Orgel-Erneuerungsbewegung*). Od około 1930 roku był on określany w skróconej formie jako *Orgelbewegung*. Postulaty propagatorów ruchu, zgłoszone zwłaszcza podczas trzeciej konferencji organowej we Freibergu (1927), zaowocowały zmianami w nastawieniu organmistrzów⁵⁹. Jednakże proces ten był stopniowy i nie pozbawiony błędów. Wystarczy wspomnieć kompromisową rekonstrukcję organów według opisu Michaela Praetoriusa (*Praetorius-Orgel*), która powstała we współpracy Oscara Walckera i W. Gurlitta (1921) na podstawie dyspozycji z *Syntagma musicum* (1619) — z wykorzystaniem wiatrownicy rejestrowej i elektro-pneumatycznej traktury gry⁶⁰. Niemniej był to ważny impuls w kierunku odrotu od brzmienia organów symfonicznych i pierwsza próba realizacji tzw. „organów barokowych”, nadających się do muzyki J.S. Bacha⁶¹. O pozytywnej recepcji postulowanych idei, w środowisku organmistrzowskim omawianego terenu, mogą świadczyć realizacje instrumentów w „stylu barokowym” (*Barockstil*) lużyckiej firmy Gustava Heinze z Żar (niem. Sorau)⁶².

Za instrument odpowiadający w pewnej mierze nowym prądom, ukształtowanym już po konferencjach organowych z lat 1926–1927, można uznać

⁵⁸ Zob. *Dyspozycja organów W. Sauera w Katedrze Gorzowskiej*, w: *XI Festiwal Muzyki Organowej i Kameralnej Drezdenko — Dobiegniew — Gorzów Wlkp. — Mierzęcin 2006*, red. W. Gawiejnowicz, Drezdenko 2006, s. 39.

⁵⁹ P. Williams, B. Owen, „Organ Revival”, hasło w: idem, *The Organ*, (The Grove Musical Instruments Series), London 1988, s. 180–181.

⁶⁰ Ibidem, s. 182–183; A. Reichling, *Tendenzen des 19. und 20. Jahrhunderts*, w: *MGG prisma Orgel*, hrsg. v. A. Reichling, Kassel 2001, s. 177–179.

⁶¹ P. Williams, B. Owen, op. cit., s. 180, 182.

⁶² Organy z 1927 roku w Cieplicach Zdroju, Głuszycy i Wschowie, zob. U. Pape, *Ein Werkverzeichnis des Orgelbauers Gustav Heinze*, w: *Restaurierung pneumatischer Orgeln*, hrsg. v. U. Pape, Berlin 1995, s. 145–146. Heinze podkreślał, że przy menzuracji piszczałek czerpał ze wzorów Silbermanna, Caspariniego oraz własnych, zob. D. Liers, *Die Orgelbauanstalt Gustav Heinze, Sorau/Niederlausitz*, w: *Zabytkowe organy śląskie*, red. J. Stępowski, [Łódź] 1992, s. 336.

organy firmy Carla Berschdorfa z Nysy (niem. Neisse) przeznaczone dla katolickiego kościoła parafialnego w Międzyrzeczu (niem. Meseritz)⁶³.

Tabela 4. Dyspozycja organów w Gorzowie Wielkopolskim, W. Sauer. Inh. Paul Walcker, Frankfurt a/Oder, op. 1131 (1916)

I MANUAŁ C–g ³		II MANUAŁ C–g ³	
Prinzipal	16'	Bourdon	16'
Prinzipal	8'	Prinzipal	8'
Gambe	8'	Rohrflöte	8'
Flûte harmonique	8'	Konzertflöte	8'
Gedeckt	8'	Salizional	8'
Oktave	4'	Gemshorn	8'
Rohrflöte	4'	Prinzipal	4'
Kornett	3 fach	Flauto dolce	4'
Rauschquinte	2 fach	Oktave	2'
Mixtur	4 fach	Klarinette	8'
Trompete	8'		
III SCHWELLWERK C–g ³		PEDAŁ C–f ¹	
Liebl. Gedeckt	16'	Prinzipal	16'
Geigenprinzipal	8'	Violon	16'
Viola	8'	Subbaß	16'
Portunalflöte	8'	Cello	8'
Äoline	8'	Oktavbaß	8'
Voix céleste	8'	Baßflöte	8'
Fugara	4'	Oktave	4'
Flauto traverso	4'	Posaune	16'
Pikkolo	2'		
Harmonia aetherea	3 fach		
Oboe	8'		

⁶³ O działalności firmy Berschdorf zob. S. Kosz, *Zabytkowe organy miasta Nysy*, w: *Organy na Śląsku*, red. J. Gembalski, Katowice 1984, s. 57–61.

Dnia 23 marca 1933 roku organmistrz przedstawił kosztorys budowy organów z dwoma wariantami dyspozycji⁶⁴. Proponował 17-głosowy instrument w cenie 9870 ówczesnych marek niemieckich lub 24-głosowe organy za cenę 12 990 RM (Reichsmark). Inwestor przystał na tę drugą propozycję i kościół pw. św. Jana Chrzyciela otrzymał organy o następującej dyspozycji głosów (zob. tab. 5) oraz urządzeniach dodatkowych: *Manualkoppel II/I*, *Unteroctavkoppel II/I*, *Oberoctavkoppel II/I*, *Unteroctavkoppel/II*, *Oberoctavkoppel/II*, *Pedalkoppel/I*, *Pedalkoppel/II*, *Piano*, *Mezzoforte*, *Forte*, *Fortissimo*, *Einführung Manual I* (włącznik głosów 1. manualu), *Einführung Koppeln* (włącznik łączników), *Einführung Zungenregister* (włącznik języków), *Einführung selbsttätige Pedalumschaltung* (włącznik automatycznego przełącznika pedału), *Freie Vorbereitung I* (wolna kombinacja 1), *Freie Vorbereitung 2* (wolna kombinacja 2), *Crescendo-Decrescendo als Walze mit Zeigertafel* (wałek crescendo z zegarem), *Ton-schweller für Manual II (als Tritt)* — żaluzja 2. manualu, *Tremolo für Manual II* (tremolo 2. manualu)⁶⁵.

Tabela 5. Dyspozycja organów w Międzyrzeczu, Orgelbauanstalt Carl Berschdorf, Neisse (1933?)

I MANUAL C–g ³		II MANUAL C–g ³		PEDAŁ C–f ¹	
Bordun	16'	Geigenprincipal	8'	Principal	16'
Principal	8'	Gedackt	8'	Subbass	16'
Holzflöte	8'	Quintade	8'	Violoncello	8'
Gamba	8'	Aeoline	8'	Choralbass	4'
Octave	4'	Principal	4'	Posaune	16'
Quinte*	2 2/3'	Gemshorn	2 2/3'		
Octave	2'	Blockflöte	2'		
Mixtur	3–4 fach	Terz**	1 3/5'		
Trompete	8'	Cymbel	2–3 fach		
		Krummhorn	8'		

* zrealizowano jako Rohrflöte 4'

** w kosztorysie jako 1 2/5'

⁶⁴ Orgelbauanstalt Carl Berschdorf Neisse (Schlesien), *Kostenanschlag zum Bau einer neuen Orgel für die Katholische Pfarrkirche Meseritz*, Neisse [den 23. März] 1933, [maszynopis], b.n.s. (kopia w zbiorach autora).

⁶⁵ Ibidem.

Organy posiadają wolnostojący stół gry, trakturę elektro-pneumatyczną oraz wiatrownice kieszonkowe (*Taschenlade*). W instrumencie wykorzystano część metalowych piszczałek ze starych organów, dopasowując strój i intonację do pozostałych głosów. Wiatrownica 2. manualu uzyskała zasięg $C-g^4$ (68 tonów), co pozwala lepiej wykorzystać możliwości łączników oktaowych⁶⁶.

W realizacji Berschdorfa obserwujemy próbę pogodzenia dotychczasowych tendencji (szeroka paleta głosów 8') z nowymi prądami w układaniu dyspozycji (głosy wysokostopowe, głosy mieszane, szeroko- i wąskomenzurowane flety, pełna piramida alikwotowa w obu manualach zwieńczona miksturą, możliwość gry *cantus firmus* w pedale dzięki samodzielnemu głosowi 4'). Obok cech neobarokowych w duchu *Orgelbewegung*⁶⁷, w instrumencie obecne są elementy romantyczne (głosy smyczkowe, rodzaj wiatrownic, system traktury, łączniki oktaowe wprowadzające multiplikację brzmienia z pominięciem naturalnej dynamiki głosu organowego).

Kilka lat później podjęto na omawianym terenie próbę pełnego wcielenia w życie ideałów *Orgelbewegung*⁶⁸. W położonym kilkanaście kilometrów od Żagania miasteczku Howa (niem. Halbau) znajduje się barokowy kościół pw. Chrystusa Króla (zob. il. 4). Świątynia powstała w latach 1720–1725, według projektu Giulio Simonettiego, jako fundacja rodu von Promnitz⁶⁹. W jej wnętrzu mieszczą się unikalne w skali Dolnego Śląska organy firmy Kemper z Lubeki⁷⁰.

Z przeprowadzonych dotychczas badań wynika, że instrument w Howej stanowi efekt co najmniej dwukrotnej przebudowy. Szafa głównych organów pochodzi prawdopodobnie z przełomu lat 1725/1726⁷¹, czyli z okresu budowy świątyni lub też jest stylizacją regencyjnego, wczesnoklasykistycznego projektu. Prawdopodobnie był to instrument 2-manualowy z pedalem, lecz bez

⁶⁶ Ibidem.

⁶⁷ Zob. K. Kmak, *100-lecie organów Paula Berschdorfa w Wodzisławiu Śl.*, w: *Śląskie organy III*, red. G. Poźniak, P. Tarlinski, Opole 2013, s. 200.

⁶⁸ W.J. Brylla, *Howski król instrumentów*, w: *III Letni Festiwal Muzyki Organowej i Kameralnej*, red. W. Gawiejnowicz, Howa 2000, s. 26.

⁶⁹ J. Leżyński, *Czas (nie)zwykłych ludzi. (Historia Howej i okolicy)*, Howa 1999, s. 51, 83; R. Haczkiwicz, *Kościół w Howej*, w: *XX Festiwal Muzyki Organowej i Kameralnej*, red. W. Gawiejnowicz, Howa 2017, s. 79–80.

⁷⁰ W.J. Brylla, *Howski...*, op. cit., s. 26.

⁷¹ Ibidem, s. 25.

pozytywu⁷². Wykonany został w pracowni Georga Adama Caspariego z Żar⁷³. W roku 1865 instrument przebudowano i powiększono. W 1880 roku świdnicka firma „Gebrüder Schlag” zbudowała na jego miejscu nowe, 22-głosowe organy o dwóch manualach i pedale⁷⁴. Obecny kształt instrument iłowski uzyskał w wyniku przebudowy dokonanej przez Karla Kempera (zob. il. 5)⁷⁵. Wolfgang J. Brylla datuje te prace na 1937 rok⁷⁶. Anons zamieszczony w „Zeitschrift für Instrumentenbau” informuje o nowych organach już z końcem 1936 roku: „Ewangelicki kościół w Iłowej, powiat Żagań, otrzymuje nowe organy”⁷⁷. Z relacji pastora Fritza Fiedlera wiadomo, że fundatorem instrumentu była rodzina Winklerów z Iłowej⁷⁸. Na początku 1937 roku wspomniany periodyk wymienia budowniczego organów i podaje kilka ogólnych informacji o wielkości i konstrukcji instrumentu⁷⁹:

Lubecka firma organmistrzowska Kemper i Syn miała możliwość postawić w ewangelickim kościele w Iłowej na Dolnym Śląsku nowe organy. Chodzi o instrument 27-głosowy (około 1800 piszczałek), składający się z sekcji głównej, pozytywu, sekcji górnej i pedału⁸⁰.

⁷² W. Gawiejnowicz, *Organy Kempera w Iłowej. Historia powstania — stan zachowania — problemy restauracji*, w: *III Letni Festiwal...*, op. cit., s. 27–31; poszerzoną wersję stanowi opracowanie: W. Gawiejnowicz, *Organy Kempera w kościele pw. Chrystusa Króla w Iłowej*, w: *XX Festiwal Muzyki Organowej i Kameralnej*, red. W. Gawiejnowicz, Iłowa 2017, s. 42–56.

⁷³ Georg Adam Caspari II (ur. 1662, zm. 28 VI 1736) zob. D.E. Bush, „Casparini (Caspari)”, hasło w: *The Organ. An Encyclopedia*, ed. D.E. Bush, R. Kassel, New York 2006, s. 97. W publikacji błędnie wskazano datę budowy organów w Iłowej (1705). Drzewo genealogiczne rodu zob. J. Janca, *Wybór organowych dyspozycji Adama Gottloba Caspariniego*, w: *Organy i muzyka organowa XII*, (Prace Specjalne 61), red. J. Krassowski et al., Gdańsk 2003, s. 140.

⁷⁴ W.J. Brylla, *Iłowski...*, op. cit., s. 25.

⁷⁵ Tabliczka na kontuarze organów: „E. Kempper & Sohn. Orgelbauer. Lübeck”.

⁷⁶ W.J. Brylla, *Iłowski...*, op. cit., s. 26.

⁷⁷ „Die evangel.[ische] Kirche zu Halbau, Kreis Sagan, erhält eine neue Orgel”, zob. „Zeitschrift für Instrumentenbau” 1936, nr 3, s. 50.

⁷⁸ F. Fiedler, *Aus der Geschichte der Kirchengemeinde Halbau*, [maszynopis], b.d. W 1920 r. Paul Winkler sfinansował elektryczne oświetlenie oraz zasilanie organów, zob. W. Gawiejnowicz, *Organy Kempera...*, op. cit., s. 43.

⁷⁹ W. Gawiejnowicz, *Organy Kempera...*, op. cit., s. 44.

⁸⁰ „Die Lübecker Orgelbaufirma Kemper u. Sohn hat in der evangelischen Kirche zu Halbau in N.[ieder]-Schles.[ien] ein neues Orgelwerk aufstellen können. Es handelt sich um eine Orgel mit 27 Registern (etwa 1800 Pfeifen), die aus einem Hauptwerk, Rückpositiv, Oberwerk und Pedal besteht”, zob. „Zeitschrift für Instrumentenbau” 1937, nr 8, s. 136. Ostatecznie organy otrzymały 28 głosów.

Ogłędziny instrumentu pozwalają wysnuć wniosek, że na bazie wiatrownic zasuwowo-klapowych oraz mechanicznej traktury w manuale głównym (*Hauptwerk*), górnym (*Oberwerk*) i pedale — prawdopodobnie z lat 1865/1880 — Kemper dobudował pozytyw (*Rückpositiv*) i ustalił nową dyspozycję w duchu *Orgelbewegung*, wzbogacając ją o urządzenia dodatkowe — *Zimbelstern* i *Tremulant* (zob. tab. 6)⁸¹. Usytuowanie klawiatury pozytywu wymusiło wysunięcie stołu gry poza obręb szafy oraz zaowocowało małym odstępem pomiędzy manualami a pedalem. Z tego względu dźwignię żaluzji umieszczono skrajnie z lewej strony (zob. il. 6). Na wykorzystanie przez budowniczego elementów poprzedniego instrumentu wskazują również rozmiary trzech podstawowych sekcji. *Hauptwerk*, *Oberwerk* oraz pedał posiadają w sumie 22 głosy, co odpowiada wielkości organów firmy „Gebrüder Schlag” (1880). Kemper zachował też część starych nakładek na wyciągach rejestrowych. Różna jest bowiem pisownia głosów o tej samej nazwie, np. *Principal 8*. (stara pisownia) oraz *Prinzipal 8'* (pisownia nowsza) lub *Octave* i *Oktave*⁸².

Fakt przebudowy organów łódzkich w latach trzydziestych XX wieku mógł mieć pośrednio związek z aktywnością ówczesnego właściciela majątku łódzkiego, księgarza i wydawcy z Berlina — Paula Jentziga (Pawła Jęcika). Dzięki jego staraniom odbywały się w Łódce wielkie, międzynarodowe wystawy kwiatowe. Jak podaje Jerzy Leżyński: „Od 1937 r. na wystawach tych zaczęła dominować jeden kierunek ekspozycji, mianowicie pokazy dalii. Sama nazwa wystaw »Dahlien Schau« wskazywała, że eksponuje się tu efekty hodowli, która osiągnęła naprawdę imponujące rozmiary”⁸³. Być może nieprzypadkowa jest zbieżność dat przebudowy organów oraz wystaw dalii, podczas których miały miejsce imprezy towarzyszące, m.in. koncerty muzyki poważnej⁸⁴. Nowe organy mogły być odpowiedniej rangi wizytówką miejscowości, prezentując historyczne rozwiązania techniczno-brzmieniowe. Prawdopodobnie temu celowi przyświecała dyspozycja głosów, która umożliwiała wykonywanie polifonii dawnych mistrzów. W tym samym roku (1937) Kemper ukończył przebudowę instrumentu w Bad Oldesloe, a cele tych prac były zbieżne z rozwiązaniami zrealizowanymi w Łódce⁸⁵:

⁸¹ W. Gawiejniewicz, *Organy Kempera...*, op. cit., s. 53.

⁸² Ibidem, s. 44–45.

⁸³ J. Leżyński, op. cit., s. 43.

⁸⁴ Ibidem, s. 44.

⁸⁵ W. Gawiejniewicz, *Organy Kempera...*, op. cit., s. 45–46.

Organy ewangelickiego kościoła w Bad Oldesloe poddane zostały przez firmę Kemper z Lubeki gruntownej przebudowie, w celu rozjaśnienia brzmienia i uczynienia ich zdatnymi do wykonywania pierwotnie polifonicznej muzyki⁸⁶.

Tabela 6. Dyspozycja organów w Hlowej (według wyciągów rejestrowych), E. Kempper & Sohn. Orgelbauer Lübeck (1937)

I RÜCKPOSITIV $C-f^3$		II HAUPTWERK $C-f^3$	
Gedackt	8'	Bordun	16'
Prinzipal	4'	Principal	8'
Rohrflöte	4'	Rohrflöte	8'
Waldflöte	2'	Quinte	6'
Scharf	3 fach	Octave	4'
Trechter-regal*	8'	Gedackt	4'
Tremulant		Quinte [u.] Octave**	2 $\frac{2}{3}$ ' 2'
		Mixtur	3–4 fach
		Trompete	8'
III OBERWERK $C-f^3$		PEDAŁ $C-d^1$	
Prinzipal	8'	Pommer	16'
Quintade	8'	Gedackt	8'
Spitzflöte	4'	Quintade ++	4'
Oktave +	2'	Nachthorn	2'
Terzian	2 fach	Oktave	2'
Zimbel	3 fach	Posaune	16'
Krummhorn	8'		
		* obecnie Dulzian 8'	
Coppel-Manual (III/II)		** głos 2' przeniesiony z III man.	
Coppel-Pedal (II/P)		+ patrz odnośnik **	
Zimbelstern (brak)		++ obecnie Oktavbass 8'	

⁸⁶ „Die Orgel der evangelischen Kirche in Bad Oldesloe ist durch die Firma Kemper in Lübeck einem umfassenden Umbau mit dem Ziel, sie klanglich aufzuhellen und für ursprünglich polyphone Musik geeigneter zu machen, unterzogen worden”, zob. „Zeitschrift für Instrumentenbau” 1937, nr 12, s. 205.

Na sposób planowania dyspozycji i zastosowanie przez Kempera wiatrownic zasuwowo-klapowych mogły wpłynąć (obok własnych doświadczeń i osiągnięć) idee współpracującego z nim pisarza, teoretyka i organmistrza-reformatora — Hansa Henny’ego Jahna⁸⁷. Działalność Jahna na polu popularyzacji zachowanych organów barokowych oraz próby przeszczepienia ich brzmienia na grunt instrumentów „nowoczesnych” spotkały się w Niemczech z żywym odzewem⁸⁸.

W wyniku prac Kempera przy organach w Howej prospekt w szafie głównej oraz w wieżyczkach pozytywu otrzymał piszczalki miedziane (zob. il. 7). Do dnia dzisiejszego zachowały się niemal wszystkie piszczalki prospektowe pozytywu (miedziane i ze stopu cyny) oraz szafy głównej na wysokości *Oberwerku*. Także wewnątrz organów piszczalki pochodzące od Kempera w większości zostały wykonane z miedzi. Dotyczyło to również głosów stroikowych, z których zachował się jeden rezonator rejestru *Trompete 8’*. Jak twierdzi Winfred Ellerhorst — miedź, która była uważana za najstarszy materiał piszczalkowy w organmistrzostwie, ponownie zyskiwała wówczas na znaczeniu (1936). Decydowała o tym jej praktycznie nieograniczona trwałość oraz odporność na proces utleniania w zamkniętych pomieszczeniach. W celu ułatwienia intonacji piszczalki miedziane zaopatrywano w cynowe labia. Ze względu na trwałość oraz twardość materiałową, blacha miedziana była najodpowiedniejsza na „miękkie, śpiewne, a zarazem nośne pryncypały” („weiche, singende, aber doch tragfähige Prinzipale”)⁸⁹. Z kolei Paul Smets tak uzasadniał użycie miedzi do budowy piszczalek⁹⁰:

Również miedź może być stosowana na pryncypały, na północy Niemiec czyni się to nawet ze szczególnym upodobaniem, podobnie w przypadku rezonatorów głosów językowych, prócz tego niekiedy używa się jej w głosach krytych. Brzmienie piszczalek miedzianych

⁸⁷ G.C. Lobbach, *Die Restaurierung der Jahn-Orgel der Heinrich-Hertz-Schule in Hamburg — Hans Henny Jahn und sein Bild von der Orgel*, w: *Restaurierung...*, op. cit., s. 172. Pewne analogie zachodzą pomiędzy dyspozycją *Oberwerku* organów w Howej a obsadą (przebudowanego w 1934 roku według zaleceń Jahna) *Rückpositivu* organów Sauera z berlińskiej katedry, zob. P. Dohne, *Die Restaurierung der Berliner Domorgel und Fragen der Instandsetzung pneumatischer Instrumente*, w: *Restaurierung...*, op. cit., s. 45. Wpływowi wiatrownicy na powstawanie dźwięku H.H. Jahn poświęcił oddzielną rozprawę, idem, *Der Einfluß der Schleifenwindlade auf die Tonbildung der Orgel*, Hamburg 1931.

⁸⁸ G. Seggermann, *Hans Henny Jahn und die Orgelbewegung*, w: *Restaurierung...*, op. cit., s. 159–168; W. Gawiejnowicz, *Organy Kempera...*, op. cit., s. 46–47.

⁸⁹ W. Ellerhorst, *Handbuch der Orgelkunde*, Einsiedeln 1936, s. 257.

⁹⁰ W. Gawiejnowicz, *Organy Kempera...*, op. cit., s. 49–51.

jest nieco „surowe” w porównaniu do piszczałek cynowych, lecz szlachetniejsze niż cynkowych. Głosy językowe z rezonatorami miedzianymi brzmią jaśniej, niż języki z rezonatorami cynowymi bądź ze stopu organowego⁹¹.

Powojenna historia organów iłowskich rozpoczyna się dopiero w latach siedemdziesiątych XX wieku. Wtedy to kościół poprotestancki, tzw. duży, został udostępniony katolickiej parafii pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa, w której od 1945 roku pracę duszpasterską prowadzili księża ze Zgromadzenia Misjonarzy Św. Wincentego à Paulo. Rozpoczęto wówczas prace remontowe wnętrza kościoła i jego otoczenia. W maju 1973 roku ówczesny proboszcz ks. Alojzy Andrzejewski zlecił przegląd organów, którego dokonał organmistrz Jan Marmolewicz z Mąkoszyc k. Brzegu. Stwierdzono wówczas ubytki w strukturze brzmieniowej i ogólną niesprawność instrumentu. Brakowało części miedzianych piszczałek prospektowych oraz siedmiu najpiękniejszych głosów wewnątrz⁹². Nie wiadomo, czy podjęto jakieś prace przy organach. Prace remontowe prowadzono na pewno w 1978 roku. Oczyszczono wtedy i nastrojono instrument, a także odnowiono prospekt organowy⁹³. Uzupełniono też część brakujących piszczałek, m.in. w głosach językowych i miksturach⁹⁴. Poniższe zestawienie odzwierciedla istniejący układ głosów mieszanych⁹⁵:

Mixtur 3-4 fach (Hauptwerk)

1C				$1\frac{1}{3}'$	1'	$\frac{2}{3}'$
2C				$1\frac{1}{3}'$	1'	$\frac{2}{3}'$
3C		$2\frac{2}{3}'$	2'	$1\frac{1}{3}'$	1'	
4C	4'	$2\frac{2}{3}'$	2'	$1\frac{1}{3}'$		

⁹¹ „Auch Kupfer kann für Principale verwendet werden, man nimmt es in Norddeutschland sogar mit Vorliebe dazu, wie auch für Becher von Rohrwerken, außerdem wird es mitunter zu Gedackten verwendet. Der Klang der Kupferpfeifen ist etwas herb im Vergleich zu Zinnpfeifen, aber vornehm im Vergleich zu Pfeifen aus Zinn. Rohrwerke mit Kupferbechern klingen heller als Rohrwerke mit Zinn- bzw. Metallbechern”, zob. P. Smets, op. cit., s. 55–56.

⁹² Kronika parafialna z maja 1973 roku, s. 47. Braki dotyczyły zapewne głosów językowych i mikstur.

⁹³ Kronika parafialna z kwietnia 1978.

⁹⁴ W. Gawiejnowicz, *Organy Kempera...*, op. cit., s. 47–48.

⁹⁵ Ibidem, s. 54.

Zimbel 3 fach (Oberwerk)

1C			$\frac{2}{3}'$	$\frac{1}{2}'$	$\frac{1}{3}'$
2C		1'	$\frac{2}{3}'$	$\frac{1}{2}'$	
3C		$1\frac{1}{3}'$	1'	$\frac{2}{3}'$	
4C	2'	$1\frac{1}{3}'$	1'		

Scharf 3 fach (Rückpositiv)

1C			1'	$\frac{2}{3}'$	$\frac{1}{2}'$
2C		$1\frac{1}{3}'$	1'	$\frac{2}{3}'$	
3C		2'	$1\frac{1}{3}'$	1'	
4C	$2\frac{2}{3}'$	2'	$1\frac{1}{3}'$		

Niestety, dowolność w doborze materiału i menzur dla nowych rejestrów nie przywróciła organom oryginalnego stanu. Głosy językowe, które uzupełniano po wojnie, znacznie różnią się od tych zaprojektowanych przez Kempera. Istotny wpływ na zmianę warunków akustycznych kościoła miało usunięcie drugiego piętra balkonów (z obawy o ich statykę), co po latach okazało się decyzją chyba zbyt pochopną. Dopiero w 1994 roku wstawiono brakujący *Krummhorn 8'* w 3. manuale. Instrument poddano wówczas czyszczeniu i konserwacji oraz dokonano przeglądu i regulacji traktury. Intonację i strojenie przeprowadzono na bazie istniejących głosów⁹⁶.

Prace podjęte przy organach iłowskich w 1994 roku uruchomiły instrument do obsługi liturgicznej. Coroczne przeglądy pozwoliły na organizowanie i prowadzenie koncertów w ramach Festiwalu Muzyki Organowej i Kameralnej, odbywającego się nieprzerwanie od 1998 roku. Koncerty zwróciły uwagę opinii publicznej na walory organów Kempera. Zdaniem koncertujących artystów, organy iłowskie są unikalnym instrumentem i powinny zostać gruntownie odrestaurowane. Powstał projekt takich prac, a jego realizacja będzie zależeć od pozyskania odpowiednich funduszy⁹⁷.

⁹⁶ Ibidem, s. 48. Prace prowadził Zakład Organmistrzowski Adama Olejnika.

⁹⁷ W. Gawiejnowicz, *Organy Kempera...*, op. cit., s. 52. W 2016 roku firma Marka Cepki wykonała renowację pozytywu.

Wędrowkę szlakiem wybranych organów lubuskich zakończymy ponownie w okolicach Drezdenka. W położonej niedaleko Dobiegniewa wiosce Słonów (niem. Schlanow) znajduje się neogotycki kościół z połowy XIX wieku. Wpisuje się on trwale w historię firmy wybitnego budowniczego organów Wilhelma Sauera. To właśnie do Słonowa oraz położonej w pobliżu wioski Osiek (niem. Wutzig) zrealizował Sauer w 1857 roku swoje pierwsze zamówienia⁹⁸. Według dostępnych danych, organy przeznaczone dla kościółka w Słonowie posiadały 8 (lub 7) głosów i kosztowały 590 talarów (*Reichsthalern*)⁹⁹. Z tego instrumentu do dziś zachowały się elementy prospektu (zintegrowane w nadstawę ołtarza głównego) oraz ławka dla grającego (zob. il. 8).

Tabela 7. Dyspozycja organów w Słonowie, kościół filialny pw. Matki Bożej Różańcowej, Romanus Seifert und Sohn, Kevelaer (1961)

MANUAŁ <i>C-f</i> ³		PEDAŁ <i>C-d</i> ¹	
Principal	8'	Untersatz	16'
Bordun	8'		
Oktave	4'		
Flûte harmonique	4'		
Mixtur	3–4 fach		
Kornett (od <i>c</i> ¹)	3 fach		
		<i>Pedalkoppel</i>	

Obecny instrument w Słonowie wielkością odpowiada poprzednim organom. Zbudowany został przez nieznanego mistrza około 1880 roku dla kościoła St. Marien w Köln-Fühligen (Niemcy)¹⁰⁰. Posiada wiatrownicę typu *Schleiflade*, mechaniczną trakturę oraz jeden manual z pedałem (zob. il. 9). Ostatni kształt brzmieniowy otrzymał w 1961 roku, kiedy to został odrestaurowany przez firmę „Romanus Seifert und Sohn” z Kevelaer. Organy te stanowią pewne *novum* w za-

⁹⁸ H.J. Falkenberg, *Wilhelm Sauer...*, op. cit., s. 19, 293. Z dalszych badań Falkenberga wiadomo, że op. 1 zbudował Sauer (1857) dla kościoła św. Andrzeja w Krośnie Odrzańskim (niem. Crossen a.d. Oder), zob. H.J. Falkenberg, *Die Orgelwerkstatt...*, op. cit., s. 18. Zatem instrument w Słonowie stanowiłby op. 3.

⁹⁹ H.J. Falkenberg, *Wilhelm Sauer...*, op. cit., s. 293.

¹⁰⁰ Informacja uzyskana od Andreasa Ladacha.

kresie estetyki brzmieniowej wśród instrumentów znajdujących się w okolicznych kościołach, ponieważ ich dyspozycja (zob. tab. 7) oraz intonacja nawiązują do tradycji neobarokowych¹⁰¹. Instrument zakupiono i sprowadzono do Słonowa z inicjatywy Małgorzaty i Piotra Olewińskich, za pośrednictwem firmy Andreasa Ladacha z Niemiec. Obok inicjatorów w dzieło zakupu organów aktywnie włączyła się społeczność Słonowa¹⁰².

W budownictwie organowym pierwszej połowy XX wieku na obszarze dzisiejszego województwa lubuskiego dokonały się stopniowe przeobrażenia konstrukcyjno-brzmieniowe. Dotyczyły one dyspozycji głosów, menzuracji i intonacji piszczałek, systemu traktury i konstrukcji wiatrownic. W pierwszym dwudziestoleciu nadal powielane były wypracowane wcześniej wzorce według typu niemieckich organów romantycznych. Dążenia dominujących na rynku firm organmistrzowskich ukierunkowały się na uczynienie organów bardziej nowoczesnymi. Realizowane było to wciąż przy zastosowaniu pneumatycznej traktury (Sauer, Grüneberg)¹⁰³. Kolejna dekada przyniosła ewolucję w układaniu dyspozycji, w których pojawiły się głosy wysokostopowe oraz poszerzyła się paleta głosów labialnych i językowych. Próby upowszechnienia traktury elektrycznej (Berschdorf) antycypowały powrót do mechanicznej traktury i wiatrownic zasuwowo-kłapowych (Kemper), przejmowanych z poprzednich instrumentów bądź budowanych od podstaw. Wprowadzenie sekcji *Rückpositiv* oraz nawiązanie do stylu północnoniemieckiego to wkład ruchu *Orgelbewegung*, ważny dla przełamania monopolu wielkich firm, skupionych na seryjnych produktach. Kryzysy gospodarcze, które wywołały zachwianie również na rynku budowy instrumentów oraz dwie wojny światowe opóźniły upowszechnianie się nowych tendencji w organmistrzostwie. Zachowane na terenie Ziemi Lubuskiej instrumenty dokumentują najistotniejsze przemiany w niemieckim budownictwie organowym pierwszej połowy XX wieku i stanowią interesujący materiał dla dalszych badań.

¹⁰¹ Kartka przyklejona na wiatrownicy: „Orgel gestimmt bei 16 Grad Celsius. Winddruck HW u. Pedal 50 mm. Romanus Seifert u. Sohn Kevelaer.”

¹⁰² Na ten temat zob. W. Gawiejnowicz, *Organy w Słonowie* w: [książeczka do płyty] *Laudate Dominum cantu et organo. Muzyczny dar dla Słonowa* — wyk. Barbara Gutaj — sopran, Waldemar Gawiejnowicz — organy), Słonów 2009, b.n.s.

¹⁰³ Szerzej o trakturze pneumatycznej: A. Reichling, *Die Pneumatik — ein orgelbautechnisches System im Widerstreit der Meinungen*, w: *Restaurierung...*, op. cit., s. 13–26.

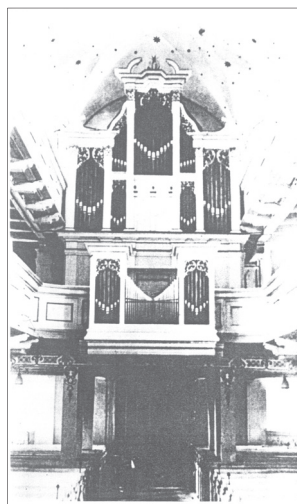
Ilustracja 1. Drezdenko, kościół parafialny pw. Przemienienia Pańskiego
(fot. Waldemar Gawiejnowicz)

Ilustracja 2. Drezdenko, kościół parafialny, organy Sauera
(fot. Waldemar Gawiejnowicz)

Ilustracja 3. Drezdenko, organy Sauera, kontuar
(fot. Waldemar Gawiejnowicz)

Ilustracja 4. Iłowa, kościół pw. Chrystusa Króla
(fot. Waldemar Gawiejnowicz)

Ilustracja 5. Iłowa, kościół pw. Chrystusa Króla, organy Kempera
(fot. Waldemar Gawiejnowicz)

Ilustracja 6. Iłowa, organy Kempera, widok stołu gry
(fot. Waldemar Gawiejnowicz)

Ilustracja 7. Iłowa, organy Kempera
(fot. nieznanego autora, przed 1945)

Ilustracja 8. Słonów, kościół filialny MB Różańcowej, widok ołtarza w prezbiterium (fot. Waldemar Gawiejnowicz)

Ilustracja 9. Słonów, kościół filialny, organy (fot. Waldemar Gawiejnowicz)

STRESZCZENIE

Województwo lubuskie stanowi różnorodny i cenny obszar pod względem architektury sakralnej oraz instrumentarium organowego. Rozwój budownictwa kościelnego, industrializacja organmistrzostwa, wykorzystanie maszyny parowej w XIX wieku umożliwiły dynamiczną ekspansję firm organowych na omawianym obszarze. Kulminacja tego procesu miała miejsce na przełomie XIX i XX wieku i wywołała największe zmiany w instrumentarium, w różnym stopniu zachowanym do dnia dzisiejszego.

W budownictwie organowym pierwszej połowy XX wieku miały miejsce istotne przeobrażenia konstrukcyjno-brzmieniowe. Objęły one dyspozycję głosów, menzurację i intonację piszczałek, system traktury i konstrukcję wiatrownic. W pierwszym dwudziestoleciu, obok powielania wypracowanych wzorców, firmy organowe dążyły do uczynienia organów „nowoczesnymi”. Realizowano to wciąż przy zastosowaniu pneumatycznej traktury i wiatrownic stożkowych. Kolejna dekada przyniosła ewolucję w układaniu dyspozycji głosów. Próby spopularyzowania traktury elektrycznej poprzedziły powrót do mechanicznej traktury i wiatrownic zasuwowo-kłapowych. Dla przełamania monopolu dużych firm, skupionych na produkcji seryjnej, ważny okazał się ruch *Orgelbewegung*. Upowszechnienie się nowych tendencji w organmistrzostwie opóźniły kryzysy gospodarcze oraz dwie wojny światowe.

Zachowane na Ziemi Lubuskiej instrumenty dokumentują najistotniejsze przemiany w niemieckim budownictwie organowym pierwszej połowy XX wieku i stanowią interesujący materiał do badań. Na podstawie wybranych miejscowości (Drezdenko, Strzelce Krajeńskie, Gorzów Wlkp., Międzyrzecz, Iłowa, Słonów) omówiono w artykule organy, które prezentują wyraźną linię rozwojową na przestrzeni lat. Ich wybór został podyktowany dostępnością materiałów źródłowych, podpartych badaniami własnymi autora.

SŁOWA KLUCZOWE: województwo lubuskie, I połowa XX wieku, budownictwo organowe, *Orgelbewegung*, Sauer, Grüneberg, Berschdorf, Kemper, Seifert

ABSTRACT

Examples of changes in organ building in the 1st half of the 20th century as shown by the selected instruments preserved in the present Lubuskie Voivodship

Lubuskie Voivodship is a varied and valuable area in terms of sacred architecture and church organs. The development of sacred building industry, industrialization of organ-building, and the use of the steam engine in the 19th century enabled organ manufacturers to expand their production in that area. That process reached its peak at the turn of the 19th and 20th centuries and caused major changes in organ instruments as such, that have been preserved in differing degrees to this day.

The first half of the 19th century was the time of significant development in organ-building in terms of technology and sound aesthetics. It affected such aspects as specification, pipe scaling, voicing, system of action, and windchest construction. In the first two decades, apart from taking advantage of the previously worked out solutions, organ companies focused on the “modernization” of their instruments. It was, however, still carried out basing on tubular-pneumatic action and cone valve chests. The following decade brought some new ideas in the field of organ specifications. Attempts to make electrical action more common were followed by turning back to the tracker action and slider chests. The Organ Revival Movement (*Orgelbewegung*) helped to break the monopoly of large organ companies focused on series production. However, these new trends in organ-building could not spread immediately due to the upcoming economic crises and the two world wars.

The instruments preserved in the Lubuskie region document the most important transition in German organ-building in the first half of the 20th century and provide interesting research material. The instruments discussed in this article, selected from different locations (Drezdenko, Strzelce Krajeńskie, Gorzów Wlkp., Międzyrzecz, Iłowa, Słonów), present a clear development line over the years. Their choice was dictated by the accessibility of source materials, complemented by the author’s own research.

KEYWORDS: Lubuskie Voivodship, 1st half of the 20th century, organ building, Organ Revival, Sauer, Grüneberg, Berschdorf, Kemper, Seifert

BIBLIOGRAFIA

- Albert Hollenbach, *Umbrüche im Orgelbau*, Bd. 1, hrsg. v. Uwe Pape, [Berlin] 2006.
- Bahns Jörn, *Johannes Otzen 1839–1911*, München [1911].
- Bush Douglas E., „Casparini (Caspari)”, hasło w: *The Organ. An Encyclopedia*, ed. Douglas E. Bush, Richard Kassel, New York 2006, s. 96–97.
- Brylla Wolfgang Jan, *Iłowski król instrumentów*, w: *III Letni Festiwal Muzyki Organowej i Kameralnej*, red. Waldemar Gawiejnowicz, Iłowa 2000, s. 24–26.
- Brylla Wolfgang Jan, *Organy firmy Dinse w północnej części województwa lubuskiego*, „Trakt Warta-Odra” 2004, nr 25, s. 68.
- Brylla Wolfgang Jan, *Organy w Strzelcach Krajeńskich*, w: *Strzelce Krajeńskie. Studia i szkice historyczne*, red. Dorota Kąkol, Radosław Skrycki, Strzelce Krajeńskie 2016, s. 165–173.
- Die neue evangelische Kirche in Driesen*, „Centralblatt der Bauverwaltung” 1902, nr 103, s. 637–640.
- Dohne Peter, *Die Restaurierung der Berliner Domorgel und Fragen der Instandsetzung pneumatischer Instrumente*, w: *Restaurierung pneumatischer Orgeln*, hrsg. v. Uwe Pape, Berlin 1995, s. 43–52.
- Ellerhorst Winfred, *Handbuch der Orgelkunde*, Einsiedeln 1936.
- Falkenberg Hans-Joachim, *Die Orgelwerkstatt Wilhelm Sauer 1910–1995*, Kleinblittersdorf 1998.
- Falkenberg Hans-Joachim, *Wilhelm Sauer 1831–1916. Leben und Werk*, Lauffen 1990.
- Fiedler Fritz, *Aus der Geschichte der Kirchengemeinde Halbau*, [maszynopis], b.d.
- Gawiejnowicz Waldemar, *Dzieło chwali mistrza, czyli organy Sauera w Dreżdenku*, w: *XX Festiwal Muzyki Organowej i Kameralnej*, red. Waldemar Gawiejnowicz, Dreżdenko 2015, s. 86–90.
- Gawiejnowicz Waldemar, *Historia powstania obecnego kościoła parafialnego w Dreżdenku*, w: *XX Festiwal Muzyki Organowej i Kameralnej*, red. Waldemar Gawiejnowicz, Dreżdenko 2015, s. 93–115.
- Gawiejnowicz Waldemar, *Najstarsze fortyfikacje Dreżdenka: wczoraj — dziś — jutro*, w: *Między zamkiem a twierdzą. Studia nad dziejami fortyfikacji w Dreżdenku*, red. Grzegorz Podruczny, Gliwice 2011, s. 8–17.
- Gawiejnowicz Waldemar, *Organy Kempera w kościele pw. Chrystusa Króla w Iłowej*, w: *XX Festiwal Muzyki Organowej i Kameralnej*, red. Waldemar Gawiejnowicz, Iłowa 2017, s. 42–56.
- Gawiejnowicz Waldemar, *Organy Kemppera w Iłowej. Historia powstania — stan zachowania — problemy restauracji*, w: *III Letni Festiwal Muzyki Organowej i Kameralnej*, red. Waldemar Gawiejnowicz, Iłowa 2000, s. 27–31.
- Gawiejnowicz Waldemar, *Organy w Słonowie*, w: [książeczka do płyty] *Laudate Dominum cantu et organo. Muzyczny dar dla Słonowa* — wyk. Barbara Gutaj / sopran, Waldemar Gawiejnowicz / organy, Słonów 2009, b.n.s.
- Graliński Grzegorz, *Strzelce Krajeńskie. Friedeberg (Neumark). Historia jednego miasta*, Strzelce Krajeńskie 2005.
- Graś Franciszek, Zieleniewski Witold, *Dreżdenko i okolice*, Dreżdenko 1977.

- Grüneberg Barnim, *Orgelbauanstalt mit Dampfbetrieb / Stettin-Finkenwalde*, Stettin 1912.
- Haczkiwicz Roman, *Kościół w Iłowej*, w: *XX Festiwal Muzyki Organowej i Kameralnej*, red. Waldemar Gawiejnowicz, Iłowa 2017, s. 77–92.
- Handbuch Orgelmusik. Komponisten — Werke — Interpretation*, hrsg. v. Rudolf Faber, Philip Hartmann, Kassel 2002.
- Informator diecezji zielonogórsko-gorzowskiej*, red. Andrzej Sapieha, Zielona Góra 2013.
- Jahnn Hans Henny, *Der Einfluß der Schleifenwindlade auf die Tonbildung der Orgel*, Hamburg 1931.
- Janca Jan, *Wybór organowych dyspozycji Adama Gottloba Caspariniego*, w: *Organy i muzyka organowa XII*, (Prace Specjalne 61), red. Janusz Krassowski et al., Gdańsk 2003, s. 138–157.
- Jarzewicz Jarosław, *Gotycka architektura Nowej Marchii*, Poznań 2000.
- Kmak Krzysztof, *100-lecie organów Paula Berschdorfa w Wodzisławiu Śl.*, w: *Śląskie organy III*, red. Grzegorz Poźniak, Piotr Tarlinski, Opole 2013, s. 199–216.
- Kosz Stanisław, *Zabytkowe organy miasta Nysy*, w: *Organy na Śląsku*, red. Julian Gembalski, Katowice 1984, s. 49–69.
- Leżyński Jerzy, *Czas (nie)zwykłych ludzi. (Historia Iłowej i okolicy)*, Iłowa 1999.
- Liers Dagobert, *Die Orgelbauanstalt Gustav Heinze, Sorau/Niederlausitz*, w: *Zabytkowe organy śląskie*, red. Jarosław Stępowski, [Łódź] 1992, s. 322–348.
- Lobback G. Christian, *Die Restaurierung der Jahnn-Orgel der Heinrich-Hertz-Schule in Hamburg — Hans Henny Jahnn und sein Bild von der Orgel*, w: *Restaurierung pneumatischer Orgeln*, hrsg. v. Uwe Pape, Berlin 1995, s. 169–180.
- Neubau der evangelischen Dorfkirche in Alt-Haferwiese*, „Centralblatt der Bauverwaltung” 1900, nr 80, s. 485.
- [*Nowe Drezdenko*], [online] <http://nowedrezdenko.wix.com/parafia#!history/cvh5> (dostęp: 26.11.2015).
- Orgelbauanstalt Carl Berschdorf Neisse (Schlesien), *Kostenanschlag zum Bau einer neuen Orgel für die Katholische Pfarrkirche Meseritz*, Neisse [den 23. März] 1933, [maszynopis], b.n.s.
- Pape Uwe, *Ein Werkverzeichnis des Orgelbauers Gustav Heinze*, w: *Restaurierung pneumatischer Orgeln*, hrsg. v. Uwe Pape, Berlin 1995, s. 115–156.
- Reichling Alfred, *Die Pneumatik — ein orgelbautechnisches System im Widerstreit der Meinungen*, w: *Restaurierung pneumatischer Orgeln*, hrsg. v. Uwe Pape, Berlin 1995, s. 13–26.
- Reichling Alfred, *Tendenzen des 19. und 20. Jahrhunderts*, w: *MGG prisma Orgel*, hrsg. v. Alfred Reichling, Kassel 2001, s. 175–181.
- Rösler Alfred, *Środowisko geograficzno-przyrodnicze*, w: *Ślawa. Zarys dziejów*, red. Wojciech Strzyżewski, Ślawa 2004, s. 9–18.
- Rudolz Rudolf, *Die Registrierkunst des Orgelspiels in ihren grundlegenden Formen*, Leipzig 1913.
- Schütt R., *Geschichte der evangelischen Gotteshäuser zu Driesen (Seit 1591)*, „Heimatkalender für den Kreis Friedeberg” 1921, Jhr. 6, Frankfurt a/Oder, s. 31–36.

Schweitzer Albert, *Deutsche und französische Orgelbaukunst und Orgelkunst (1906)*, Leipzig 1927.

Seggermann Günter, *Hans Henny Jahnn und die Orgelbewegung*, w: *Restaurierung pneumatischer Orgeln*, hrsg. v. Uwe Pape, Berlin 1995, s. 159–168.

Skaziński Błażej, *Zabytki Gminy Strzelce Krajeńskie*, Strzelce Krajeńskie 2010.

Skaziński Błażej, *Zabytki województwa lubuskiego*, „Trakt Warta-Odra” 2004, nr 25, s. 5–6.

Skrycki Radosław, *Dzieje kartografii Nowej Marchii do końca XVIII wieku*, Warszawa 2008.

Smets Paul, *Neuzeitlicher Orgelbau*, Mainz 1942.

Statistische Nachweisungen, betreffend die in den Jahren 1914 und 1915 unter Mitwirkung der Staatsbaubeamten vollendeten Hochbauten, „Zeitschrift für Bauwesen” 1917, Jhr. 67, s. 1–23.

Talarczyk Stanisław, *Rozwój kościoła ewangelicko-augsburskiego w południowej części pradoliny Noteci*, „Przegląd Zachodniopomorski” 1995, z. 4, s. 19–36.

Treu Carl, *Geschichte der Stadt Friedeberg in der Neumark und des Landes Friedeberg*, (2. Auflage verbessert und bis zur Gegenwart vervollständigt von Dr. Paul Müller), Friedeberg Nm. 1909 [przedruk 1928].

Weidemannowie Teresa i Edward Jan, *Drezdenko. Miejscość — Parafia — Kościół*, w: *XX Festiwal Muzyki Organowej i Kameralnej*, red. Waldemar Gawiejnowicz, Drezdenko 2015, s. 116–128.

Williams Peter, Owen Barbara, „Organ Revival”, hasło w: idem, *The Organ*, (The Grove Musical Instruments Series), London 1988, s. 180–201.

XI Festiwal Muzyki Organowej i Kameralnej Drezdenko— Dobiegniew— Gorzów Wlkp.— Mierzęcin 2006, red. Waldemar Gawiejnowicz, Drezdenko 2006.

„Zeitschrift für Instrumentenbau” 1901, nr 12.

„Zeitschrift für Instrumentenbau” 1902, nr 32.

„Zeitschrift für Instrumentenbau” 1915, nr 13.

„Zeitschrift für Instrumentenbau” 1916, nr 19.

„Zeitschrift für Instrumentenbau” 1936, nr 3.

„Zeitschrift für Instrumentenbau” 1937, nr 8.

„Zeitschrift für Instrumentenbau” 1937, nr 12.

[*Ziemia Lubuska*], [online] https://pl.wikipedia.org/wiki/Ziemia_Lubuska (dostęp: 14.10.2015).